

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№50
(19389)

2020 чылдың
май 19
вторник

Хүннүн үнери — 04:22
Ажары — 19:17
Хүн дурту — 14:55

Садар өртээ хостуг 12+

Чазактың Аппарат хуралындан

Обсервацияже солушкан эмчи ажил-дакчылары болгаш контактылыг турган кижилерни чыттылары-биле эмнелге черлеринден аңгыда санаторий «Серебрянка», «Өдүген», «Чалама» болгаш «Буян-Бадаргы» гостиницалар ажыглатынып турар.

Иштики херектер ажилчыннарының аразындан 5 кижі коронавирустан аараан, 25 кижі карантинде — деп корум-чурум дугайында илеткелинге ИХЯ-ның сайыды чугаалаан.

1300 хамаатыны изоляция чуруму дээш хынаан соонда, 145-ге административтиг протоколду тургускан. Интернет четкизинге шынга таарышпас пандемия дугайында фейк медээлер таратканы дээш, ийи кижі 60 муң рубльге торгаал алган.

6 кижіге онааштыр Абаканче 14 хонук сагывайн, катап киргени дээш, судче херээн чоруткан.

Эрткен неделя дургузунда 142 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Өлүрүүшкүн чок.

Опийлиг наркотик бүдүрер притон Рабочая кудумчузунда илерээн, ээзинге удур херек оттурган.

Чартык чыл дургузунда 10 оор чорук кылган, өөрөнмейн турар, 9 класс соонда кымга-даа херек чок элээди оолдар туттурган.

Назы четпээн уругларның хайгаарал чок хейү-биле Кызыл хоорайда тояп турарын ИХЯ-ның сайыды дүвүрел-биле демдеглээн.

Эзирик чолаачыларның буруузу-биле 1 харлыг чаш кижі озал-ондакка кемдээн, база 49 автомашина штрафплощадкаже кирген.

Чазак Баштыңы ИХЯ-ның ажилчыннарындан 5 кижі чурттагыч чон-биле ажилдап тургаш, аарый бергенин демдеглээш, бо байдал уламчылаар болза, айыылга удур ажилдаар кижилер артапайн барып болур, ынчангаш кожуун удуртукчуларын чурттагыч чоннуң аразында чырыдышкын ажилын күштелдирерин чугаалаан.

«Изоляция чарлаан үеде өөреникчилер кем-херек үүлгеткеш, туттуруп турары чурумга таарышпас боор. 9 класс дооскаш, кымга-даа херек чок апарган өөреникчилерниң байдалы дүвүренчиг, ындыг турбас ужурулуг, ортумак эртемниг кадрлар өөредип алыры шупту сайыттарны дүвүредир ужурулуг».

Өөредилге яамызы бо ажилды суларатканын Чазак Баштыңы демдеглээн. Мындыг берге үеде чамдык сайыттар ажилын каапкаш, изоляцияда олуруп алганы база шын эвес, ажилын башкарып, Чазак хуралдарына киржирин удуртукчу сагындарган.

«Мээң оралакчы даргаларым чамдыктары шимээн чок чидип, ажилдавайн барган, а мен бодум орунга аарып-даа чыткаш, ажилдавайн баар эргем чок, даргалар ис чок чиде бээри амгы үеде улуг айыыл-дыр. Бодунга хууда дыштанылгалар чарлап алыры шын эвес» — деп, оларны Шолбан Кара-оол шүгүмчүлээн.

Элээн хей яамыларның даргалары чондан хоорук бооп турары, яамының ажилы чондан хаагылыг, билдинмес турарын эде көргөш, ажилдаарын негээн.

Оралакчы даргалар Александр Брокерт биле Саида Сенгииниң социал четкиже үнүп, тайылбыр ажилын эки чорудуп

турарын Чазак Баштыңы үлегер кылдыр айткан.

Ынчангаш ажык-чарлыг эвес олурар болзуңарза, ажилыңар чок деп болур.

«Интернетке чон-биле, ниитилел-биле харылзажырыңар дээр-ле чонну камгалап турар ажилыңар-дыр. Мындыг дүшкүүрлүг үеде тайылбыр чокта артык чугаа, хоп, меге болгаш дүвүрээзин тараар. Удуртукчулар бо байдалды башкарып, ажилдап олурар ужурулуг.

Коронавирус хенертен чиде бербес. Мен силерге моон мурнунда база чугаалап турдум, вирус чавырлы бээр үези чоннуң 60-70 % аарып каапкан соонда эгелээр, чок болза антивирус вакциназы тыптырга чавырлып болур, бистиң чурт-вуста ол ажил кылдынып турар, ынчалза-даа күске чедир ол чаа эм тыпты бербес. Ынчангаш дүрүм сагыры — чугула.

Бистиң негелделеривис езугаар маска кедер чурумну хажытпайн, ону сагып тургаш, бүдүрүлгелерниң ажилдаарын чөпшээрээр деп дугурушкан бис.

Ниити чурттагыч чоннуң алдынып турарын көөр болза, эң-не чурум чок регион бооп турар-дыр бис.

Бо анализти технологиялар тава-рыштыр хайгаарап турар — Тывада эмин эрттир хей кижилер даштын чоруп турарындан вирустуң тарап турары база дыка бедик деңгелде. Хүлээп алган хемчээлдеривис куду деңгелде деп миннир ужурулуг бис. Алдынар культуравыс бо берге үениң негелдезинге дүгжүр ужурулуг.

Бүзүрөвс болзуңарза, оода сурагы кижилерниң салымын сонуургап көрүңер. 650 ажык кижі Дагестанда чок болган-дыр. Олар бис ышкаш хүрешке ынак чон. Россияның херээжен хүреш командазының сурагылыг тренери Магомед Алиомаров коронавирустан үш хонук бурунгаар чок болган. Россияның бокс командазының тренери Магомед Магомедов база-ла чок болган.

ММА чемпиону Хабид Нурмугамедовтуң адазы аарааш, комаже киргенин ол интернетте бодунуң номчукчуларына чугаалап тур, силер бодаарыңарга анаа ышкаш — аарыг-эжинер соктап кирип кээрге орай болур» — деп, Чазак Баштыңы хуралга чугаалаан. «Кижилерниң харысаалга, чурум чогу дээш, эмчилер бодунуң амы-тыны, кады-биле санажып турар. Халдавырлыг аарыг дээр-ле оюн-баштак эвес-тир, кадык камнаары бир дугаарында сээң бодундан хамааржыр деп чурттагыч чонга катап-катап сагындырар болза эки».

Көдээ ажил-агыл яамызының илеткелинден

«Часкы тарылга ажилын баштай-ла фермер Виктор Зотов дооскан, а май 25-ке чедир төндүрер бис деп турар кожууннар озалдаан-дыр, даштын агаар 29 градус чедир изий берген, алды айда доозар деп чугаалары шын эвес. Хемчеглерден алыңар» — деп, Чазак Баштыңы кожуун чагырыкчыларына чугаалаан.

Чон ногаа аймаан тарып, бодунуң негелделерин огородтан хандырып алырын хуралга база сайгарган. Халас үрезин-биле дуза чедирери кандыг түңнелдиг болганын Чазак Баштыңы шупту удуртукчулардан болгаш Дээди Хуралдың депутаттарындан айттырган.

НЕМЕЛДЕ КҮШ

10 ЧАА АВТОМАШИНАНЫ ТЫВА АЛГАН

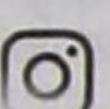
РФ-тиң Чазаның апрель 18-те № 1066-р айтышкыны езу-гаар дүрген эмчи дузазы чедирер он чаа автомашиналарны Тывада эккелген дугайында, ук автомашиналарны эмнелге албан черлеринге дамчыдар езулалга киржип турган республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн.

«Бөгүн коронавируска удур демисежип турар эмнелге албан черлеринге немелде күш болур, 10 чаа дүрген дуза чедирер автомашиналарны алдывыс. Бо автомашиналар Россияда бүдүрүп турар Форд Транзит, УАЗ Патриот болгаш ГАЗ Некст деп билдингир маркаларның тускай автомашиналары-дыр. Республиканың № 1 болгаш халдавырлыг аарыглар эмнелгелеринге бир-бир «Форд» автомашиналарын, ол ышкаш медицина катастроф болгаш дүрген дуза төвүнге — ийи Патриотту болгаш алды ГАЗельдерни дамчыттывыс. Эмчилерниң дүрген, шимченгир болуру кезээде чугула, чүге дизе

кижилерниң амы-тынын камгалаарда минута хамаанчок, секунда бүрүзү үнелиг. А чаа инфекциядан камгаланыр херекке оперативтиг болуру чедишкенин бир кол өзээ» — деп, ол бижээн.

Шолбан Кара-оол бо хүн доораан чаа автомашиналарга кыйгыртышкыннарже үнүп эгелээр эмчи бригадаларына кадыкшылды болгаш чедишкенин күзээн. РФ-тиң Чазаның 1066-р айтышкыны езугаар чурттуң 85 регионнарына, оон иштинде Тыва база кирип турар, ниитизи-биле 1258 дүрген дуза автомашиналарын хувааган дугайында РФ-тиң Чазаның сайтында дыңнадып бижээн.

YouTube

(Уланчызы 2-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Совет үеде өөреникчилер бригадалары ногаа ажаар шөлдерге ажилдап турганын Чазак Баштыңы сагындыргаш, «Бүрөн-Хем ортумак школазынга чайгы үеде ажилдааш, шалыңны безин ап турган бис» – деп хуралга демделгезин. «Кызылдың школа-интернады-биле Ийи-Тал школазынга үлегерлиг көдээ бүдүрүлгө тургузары-биле кылган ажилды, чайның чаңгыс хүнү бүдүн кышты чөмгөрдөр деп чугаалажыр болгай бис, бо ногаажыдылга ажилын озалдай, карак чаап, тарыыр бис деп турары утка чок».

Чазак хуралының үезинде дорт эфирже кирген айтырыглардан:

Долаана Саая
Приватизация (квартира) айтырыгын канчап билип алырыл?
Кызылдың мэриясы
Долаана Саая, мэрияның бөлүү <https://vk.com/public173411753> азы 2-31-42 долгантар.

Вика Куулар
Коронавирус стационарында бир ай ажилдап тур бис, санаары кандыгыл? 14 хонукка азы бир айга немелде акшаазын санап бээр бе?

ТР-нің Кадык камгалал яамызы

Вика, санаашкын методиказы өскерилген. Телефон 5-12-60

Долаана Саая
Хонуктар-биле ажилдап турар эмчилерниң ажи-төлү боттары бажыңарында артып калганар, оларны база садик азы бир черге чыып калза, чанынга артар улустары чок улустар база бар. Бистиң проблемавыс эвес, боттарыңар шиитпирлеңер дээр аан.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы

Долаана, силер дег кижилерге дежурный бөлүктөр бар, телефон 6-16-09

ТР-нің Кадык камгалал яамызы

Долаана, чанмайн ажилдап турар эмчилернин уругларынга Кызылда 2 садик ажилдап турар.

Чодураа Кириллина

Мээн айтырымга харыы чок болуп турар ол бе? Өөредилге сайыды дужаал үнмээн дээр-дир. Школалар чүгө ремонтуланып турарларыл? Карантин школага хамаарышпас болуп турар ол бе?

Кызылдың мэриясы

Чодураа Кириллина, бот-изоляция республикада май 31-ге чедир узаттыгын. А ажилдаш хүннөр төнгөнин Президент Путин чарлаан. Ынчангаш уруглар садының ажилчыннары шупту ажилче үнөр ужурулг.

Лева Саянский

Барыын-Хемчикте өөреникчилерни экзамен дужаар дээн «на подтверждение образцового аттестата» деп Минобразования ... чүү дээр силер?

Татьяна Санчаа

Лева, номерже долгантыңар 89963383050

Валентина Ооржак

Дун Айдын, эр хей! Экини күзедивис.

Даяна Черноусова

"Сельстрой" КХН 3 ай шалың бербейн турар!

ТР-нің Тудуг болгаш коммунал ажил-агый яамызы

Даяна Черноусова, "Сельстрой" КХН шалың саадатпайн турар бис деп харыылады.

Алена Монгуш

Таңдыда Михаил Санниковка 33 миллион рубльге тараа ажаар, республиканың үрезин курлавырын шыгдажыр ажилды тургузары-биле күрүнө бо чылын дуза чедирген. Василий Оюннуң бүдүрүлгезин деткир дээш, база элээн хей миллион акшаны кириген турган, «чамдыкта дедир кээр орулга чогу хомуданчыг».

Часкы тарылга ажилдарынга кывар-чаар чүүлдер өрттээн чиигедир-биле хүлээп алган хөмчээлдер соонда дизель кывар-чаар чүүл өрттээн чиигедирге, Таңдының сайгарлакчыларынга ниитизи-биле 1 литрде 20 рубль чиигезин.

Сухой паек айтыры.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы

Алена, сухой паекту школаның учедунда турар чединмес болгаш хей ажи-төлдүг өг-бүлелер ап турар.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы

Ооң мурнунда-ла школага халас чөмнөнип турган уруглар ап турар чүгө.

Алена Монгуш

Чединмес дээрге шуут-ла ажил-агый чок бе? Мен чааскаан ажилдап турар болзумза база четпес-ле-дир?

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы

Алена, школаның социалдыг салбырының учедунда турар болзуңарза.

Алена Монгуш

Чаңгыс өөреникчилиг, 2 чаштыг мен.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызы

Алена, ынчаарга чединмес өг-бүлө дээш соцкамгалалдан ап болур силер.

Алена Монгуш

Кайнаар долгаар мен? Бо үеде обсерваторда мен, ажил аайы-биле эмнелгеде ажилдап турар мен.

ТР-нің Кадык камгалал яамызы

Кужугет, постуларда ажилдап турар ажилдакчылар акшаазын алган. Допчузу-биле 5-12-60

ТР-нің Баштыңының интернет хүлээп алышыңындан

Чаңгыс удааның 10 муң акша дузаламчызын 11.05.2004-30.06.2017 үеде төрүттүнген уругларга бээр.

Айдынмаа Монгуш

Аптекаларда маска өрттээ чүгө 50 рубль?

Оксана Иванова

Айдынмаа, шынап-ла, 50 рубль. Бүдүрүкчүнүң салган өрттээ ындыг бооп турар. Оон өске маскарларны кайы аптекадан садып алырын Росздравнадзор 5-20-29 телефондан айтырып болур.

Чечена Намзырай

Мээн 14 харлыг оглум ачазы-биле Бийскиде чурттап, өөренип, ажилдап турар. Ам Тываже кээр-ге, 14 хонук обсервацияга турар бе? Мээн айтырымга харыылап бериңерем.

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелели

Чечена, бир эвес бажыңында бот-изоляция кылыр аргазы бар болза, аарывайн турар болза чана берип болур.

Артем Лесенко

Чем больше Вас смотрю, тем больше уважаю!!! Шолбан Кара-оол. Вы хороший руководитель!!!

ДЕТКИМЧЕ ТӨЛЕВИРЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тываның Саң-хөө яамызы коронавирус-биле дорт демиселде эмнелге ажилдакчыларынга тургускан деткимче төлевирлер чурумун тайылбырлаан.

Бадыткаттыгын COVID-19 диагностуг кижилерге дуза чедирип турар эмчи болгаш өске ажилдакчыларга деткимче төлевирлер дээш акша-хөреңгини федералдыг бюджеттен регионнарга тускайлаан.

Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Орлан Достай журналистер-биле брифингиде Россия Федерациязының Чазак ол акша-хөреңгини бээриниң негелделерин болгаш чурумун ийи документде тодаратканын демделгезин.

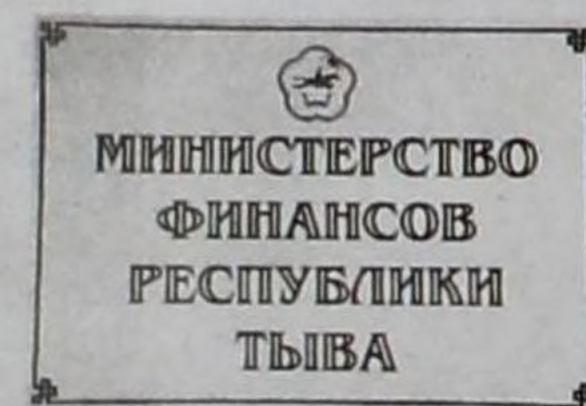
Бирги документ – РФ-тиң Чазакның 2020 чылдың апрель 2-де №415 доктаалында коронавирус инфекциялыг хамаатыларга база контактылыг кижилерге онза чугула ажилдарны кылып турары дээш, эмчи болгаш өске-даа ажилдакчыларга деткимче төлевирлерин тургускан. Республиканың Кадык камгалал яамызы деткимче төлевирлерин алыр эмнелге организацияларының даңзын тодарадып турарын Орлан Достай чугаалаан. Ол даңзыны бадылаан соонда, эмнелге

организациязының удуртукчузу структурлуг кезекти, албан-дужаалдарны, төлевирниң хөмчээлин база хуусаазын тургузар.

Регионда деткимче төлевир эрткен чылдың тос айларында ортумак орулгандан алгаш хуулааны-биле – республикада 32890 рубль болур деп саң-хөө сайыды чугаалаан. Чижээ, стационарда тускай эмчи дузазын чедирип турар эмчилер – айыттыгын түнү 100%, ортумак эмчи персоналы – 50%, биче эмчи персоналы – 30% алыр. Үнүп келген түнү республикада тургускан районнуң соңгу чүк коэффициентингизинге база индексаастаар.

Ийиги нормативтиг эрге-хоойлу актызы – РФ-тиң Чазакның 2020 чылдың апрель 12-де №484 доктаалы-биле, коронавирус инфекциялыг ааргы кижилерге дорт ачы-дуза чедирип турар эмчи ажилдакчыларынга: Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дужаалы-биле хөмчээл дүрген эмчи дузазының тускай бригадаларына, ол ыш-каш бадыткаттыгын COVID-19 диагностуг хамаатыларга дуза көргүзүп турарларга деткимче төлевирлерни тодараткан.

Россия Федерациязының Чазак ол документ-биле төлевирлерни доктааткан. Дүрген эмчи дузазының эмчилеринге – 50 муң рубль, ортумак эмчи

персоналынга – 25 муң рубль, биче эмчи персоналынга, ол ыш-каш чолаачыларга – 25 муң рубль, стационар эмчилеринге – 80 муң рубль, стационарларда ортумак эмчи персоналынга – 50 муң рубль база стационарда биче эмчи персоналынга – 25 муң рубль. Ол түңнерни район болгаш соңгу чүк коэффициентилеринге индексаастаар. Чижээ, дүрген эмчи дузазының эмчизинге бир ээлчегже үнгени дээш, 13 571 рубльди, долу 7 смена дээш – 95 муң рубльди санаар.

Ийи төлевирни херек кырында ажилдаан үезинде кылган ажилын көрүп санаар.

«Бөгүнге чедир апрель ай дээш бирги төлевирни чорударына 15 млн. 935 муң рубльди шилчиткен. 651 киж иону алыр. 3 млн. 540 муң рубль ниити түнүг ийи төлевирни 121 эмнелге ажилдакчылары алган. Кадык камгалал яамызы 1-ги төлевирге деткимчени санаар ажилды дооскан, апрель дээш 147 киж иону алыр. Саң-хөө яамызы акша-хөреңгини немей шилчиткен, май 18-те эмчилерниң агар санынче кирип эгелээр» – деп, Орлан Достай тайылбырлаан.

ХУУДА КАМГАЛАЛ ЧҮҮЛДЕРИ

Республиканың Баштыңының даалгазы езугаар бо хүннерде Кадык камгалал яамызының кол чугула шиитпирлээр айтырыгында эмнелге ажилдакчыларын камгалаары, өскээр чугаалаарга, хууда камгалал чүүлдери-биле хандыраары.

Бо хүннерде хууда камгалал чүүлдериниң талазы-биле хандырылга бир ай иштинде чедер. Госпитальдарда ажилдап турар шупту ажилдакчыларывыс хууда камгалал чүүлдери-биле хандырттыгын, оларга чаңгыс катап кедер камгалал костюмнар, респираторлар, карак шилдери, перчаткалар болгаш узун хончулуг бахилдер хамааржыр.

Өске албан черлеринге хамаарыштыр алырга, бистерде көжүп чоруур госпитальдар база ажилдап турар. Ында база хууда камгалал хептерлиг медицина ажилдакчылары ажилдап турар.

Айтырыг – харыы

– Эмчи албан черлеринде дезинфекцияны канчаар кылып турарыл?

ТР-нің Кадык камгалал са-

йыды А. Сам:

– Амгы үеде делегейде пандемияны чарлаандан бээр, эмчи албан черлеринде дезинфекцияны эпиднегелде езугаар чорудуп турар. Дезинфекция чорудар дериг-херекселдер 3 айга чедер кылдыр хандырттыгын. Ынчангаш дезинфекция чорудар шупту чүүлдерниң курлавыры 3 айга чедер болгаш, ол талазы-биле чидиг айтырыг тургустунмайн турар.

– Амгы үеде каш эмчи ажилдакчылары коронавирустан арааныл?

ТР-нің Кадык камгалал са-

складында чаңгыс катап-даа, хей катап-даа ажылгаар хууда камгалал чүүлдери бар.

Эң улуг керээ Росхимкамгалалы-биле чардынган. Бо хүннерде 15 муң хууда камгалал чүүлдерин эккелген, май 20 соонда база немей 17 муң хууда камгалал хептери кээри манаттынып турар. База бир улуг керээ Кемерово

облазында хей катап кедер камгалал хептер бүдүрүкчүзү-биле чардынган. Хей катап кедер 1000 камгалал хептерин бо хүннерде ап алган, оларның хуваалдазын нормативтер езугаар чорудуп турар.

– Бо үеде республикада COVID-19-тан 52 эмчи ажилдакчылары арааны бүрүткеттинген. Ооң кол үнген дөзү – республиканың төп эмнелгези болган. Май 8-тиң хүнүнде эмнелге албан черин карантинче кириген, ында 44 эмчи ажилдакчылары бар. Оон аңгыда Перинаталдыг төптө 4 киж, Улуг-Хем кожуннуң эмнелгезинде 1 ажилдакчы, Өвүр, Таңдыда база дүрген эмчи дузазы чедир төртө 1-1 киж илереттинген.

Тыва Чазактын парлалга албаны.

ЧАСКЫ ТАРЫЛГА

Кожуунуң көдээ ажил-агыйлыг араттары: 14 тараачын фермер ажил-агыйлары, 1 хуу сайгарлыкчы бо чылын тараа культураларын 500 гектарга, мал чеминге ажыглаар тараа культураларын 2039 гектарга, картофельди 372,5, ногааны 29,9 гектарга тарыыр планныг.

Бо хуннерде тараачын фермер ажил-агыйлыг А.Домбаа

210 гектарга арбай, сула, кызыл-тасты, М.Сумба 85 гектарга кызыл-тас, арбайны, В. Монгуш 20 гектарга сула, кызыл-тасты, ниитизи-биле 330 гектарга тараа культураларын чаштырган. Хуу сайгарлыкчы Р. Сат 50 гектарда картофельди олурткан. Арткан араттар тараа шөлдери чардырып доозупкан, бо хуннерде чаштырылгаче киреринге белен.

МАЛЧЫННАРГА ВЕТЕРИНАРЛЫГ ДУЗА

Кожуунуң мал эмнээр эргелелиниң эмчилери Ийи-Талдың «Аныяк өг-бүлөгө кыштаг» төлевилелдин аныяк малчыннары Айдыс-маа, Таймир Шалганнарның инектеринге тарылганы чоруткан. Эргелелдин улуг эмчизи Римма Оюнга удурткан эмчилер бригаданы инектерниң ханын албышаан, сибирь язвасынга удур «Эмкар» вакцинаны салганнар.

Шалганнар эрткен чылын 20 инээн хүлээдиптерге, арткан 20 баш молдурга, бызаалары өзүп, молдургалары төрүп эгелээн. Амдызында 6 бызааны камгалап алганнар. Арткан 4

казыразы ам төрүүр чоокшулаан. Айдыс-маа инектериниң сүдүн болбаазырадып, Ийи-Талдың улуг назылыг хоочуннарынга карантин үезинде деткимче кылдыр бажыңнарынга чедирип берип турар.

Мал эмчилери Начын Хойлапай, Айдың Донгак, Айдыс Маа-дыр-оол аныяк малчыннарың төрөөн инектеринге сүткүр симментал ук-саалыг боозадыр тарылганы кылган.

Ийи-Талдың Барык унунда хуу-зунда малын

тудуп олурар малчын Эрес Айыр-оолдун инектериниң ханын алгаш, сибирь язвасынга удур база тарылганы чоруткан. Оон ыңай мал эмчилери Ийи-Талдан «Чаа сорук» деп губернатор төлевилелиниң киржикчизинге хүлээдир өшкү-хойну дугаарлап, ханын алганнар.

«Улуг-Хем» солуннун корреспондентилери.

УЛУСТУҢ ЫРЫЗЫ «ЭЭВИ-ХЕМ»

Моолдун девискээринде Баян-Өлгий, Копту, Хубсугул, Селенга аймактарда база Кыдаттын Синьцзян-Уйгур автономнуг районун Алдай аймаанда бойдузу чурумалдыг чараш черде бистиң хан-төрөл улузувус чурттап чоруурлар. Кыдатта болгаш Моол күрүнелерде чурттап чоруу тыва чон ол девискээрниң төлээлери-биле кожа-хелбээ чурттап турар-даа болза, тыва дылын кадагалап, төрөөн дылында сагыш-сеткилин илередип чорууру чоргааранчыг. Оларда тыва аас чогаалы салгалдан салгалче дамчып, жанр талазы-биле байлак хевээр хумагалаттыг. Амга чедир бурунгуда ышкаш узун кежээлерде тоолун ыдып, чаш төлге тааланчыг база хоюг өпей ырын ырлап, байырлалдарын алгыш-йөрээлдер-биле каастап, тывызыктажып, кожумактап чоруурлар.

Улуг Тыва чуртундан ырак черде

амыдырап чоруу тыва чоннуң ынак ырларының бирээзи Кыдат болгаш Моолдун тываларының гимни кылдыр хүлээп ап чоруу «Ээви-Хем» деп ыры-биле бөгүн силерни таныштырар-дыр бис.

«Ээви-Хем» улустуң ырызында тыва чоннуң төрөөн чуртунга кызыгаар чок ынакшылы, ырак чуртун чоктаан муңгадалы база өөрүп четтирген сеткили сиңниккен.

«ЭЭВИ-КЕМ»

Эргилип аккан Ээви-Кемим,
Эдержип өскөн өөр-чергем.
Дурнугуп аккан Дураган-Кемим,
Туттунчуп өскөн өөр-чергем.

Сундунуп аккан Сундаарык-Кемим,
Сураглажып өскөн өөр-чергем.
Хомналып аккан Хомду-Кемим,
Хоочулажып өскөн өөр-чергем.

Тыва культура төвү.

ТЫВА КИЖИНИҢ АМЫДЫРАЛЫ – ДЕЛГЕМИНДЕ БОЛУР

XXI чүс чыл эгезинде эпидемиялар болган. Шынында салгал дамчыыр бүдүмелдер курлавырынга келир.

Эртемде генетиктиг технологиялар азы аргалар бар. Шупту диптерде чоннарда ол энергетика дег ажыктыг болур. Амгы пандемия ону база катап бадыткаан.

Ынчаарга нефть, газ болгаш өске-даа үнелиг байлактар бар. Харын-даа дириг бойдустуң өзээ болур – салгал дамчаанынга курлавыр бар. Ону «генофонд» дээр. Эртемде салгал дамчыыр бүдүмелди «ген» деп адаар. Бо хүнде эртем сайзыралы-биле кады ол «цистрон» (чаа сес-

түк) болур.

А кижиге генофондузу – ДНК («дезоксирибонуклеинниг кислота») бүдүмелде болур.

Кижиде – ДНК, а бүрүсте – РНК бар. Амгы үеде бүгү делегей пандемияга таварышкан.

Алызында тыва кижиниң амыдыралында – эртем аргаларлыг чижектер бар.

ГЕНЕТИКТИГ ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ЭНЕРГЕТИКА ДЕГ ХЕРЕК

XXI чүс чылда эпидемиялар үргүлчүлөп турар. Ынчангаш кижиге бүрүзү камгаламдыг болгу дег. А генетиктиг аргалар азы технологиялар херек деп шупту диптерде өөскүп үнген пандемия база катап көргүскөн.

Тывада хөмүр-даш, алдын болгаш оон-даа өске үнелиг байлактар бар. А кижиге оон-даа делгем,

мырыңай салгал дамчыыр бүдүмелдиг болур.

Салгал дамчыыр курлавырдан («генофонд») кижиде – ДНК бар.

А генетиктиг аргалар аргажок херек деп үе бадыткаан.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнериниң доктору.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп чалгынны патриотчу сестерниң адаан орта кижизитинип, школага өөренип чораан чылдарывыста, февраль 23 болгаш Май 9-туң хуннеринде эрес-дидим Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан совет дайынчыларның, маадырларның алдар-адын кызыл будук-биле чайынналдыр сиилбип бижип, чуруктарны бедидир азып, кичээл үезинде чогаадыгларны бижип, бүгү делегейге тайбың дээр турарын кыйгырып, ынчаар өзүп келген бис.

Төрзэн чуртунга ынакшыл кижиниң сеткилинге чайгаар хайныгып келир. Тываның эки турачыларынга тураскааткан хана-солун чүдөн эргим. Кижиниң ындыг эрес, маадырлыг болурун чайгаар күзеп, бир-ле чүүлге сундулуп апар. Дайын чылдары ыраан тудум, ооң маадырларының аттары улам тода сагышка кирип, төөгүнүң арыннарын сагындырып, тыва херээжен эки турачы кыстарның чырыткылыг омур-хевир каракка чуруттунуп келир. Бөгүнгү аныяк салгалывыс төөгүнү утпайн, «кызыл истекчилер» ажилын уламчылап, фронтчу аваларның аттарын алдаржыдып, тураскаалдарны чаартып, мөңгедидери күзениң. Силерниң өскөн-төрзэн хоорай, суурларыңарга база кудумчуларыңарга кымнар деп онзагай авалар чурттап чорааныл?

Кижиниң бүгүнү хандыр сактып, журналисти амыдыралым үезинде дайынның хоочуннарының сактышкынын бижидип тура, ыглаарга кады ыглап, оларның чугааларын тыва радионуң алдын фондузунда артырган мен.

— 1967 чылдың «Шын» солунуң арнында тыва эки турачы кыстар дугайында фронтчу А. Адыгбайның сактышкынында омур-хевирлерни дүүнү кинода көргөним дег, болганчок сактыр мен: «Барыын Украинага чүве, фронтунуң мырыңай-ла чогуу Ровно областың девискээринге хадылыг калбак эзимнерге чоруп турган бис. Барык-ла бүдүн ай ажыг үеде чоруп келдивис. Ынчан мээң туруп, баксырап чорурумну чүү дээр! Эр кижини бо хире чорда, херээжен уруглар кайы хире түрөп чоруур чүве ирги? деп хөөкүйлерни эззегеп, ынчаар бодап чорумда, Роза Бичен: «Элдиг Волга хемим эстеп, шылап чыдыр». ...Өткүт, чараш үнү-биле ынчаар кыгырадыр ырай бээр, ооң ыры долгандыр ыржымны үрөп, арга-эзимнерге чаңгылыны бээр, эрес кыстың ырындан мага-бодум сергеп, бастымайн чораан буттарымны бастырыпкан.

Бистиң бир дугаар автомат кезээниң гвардейжи дайынчызы Доңмит уруу Галина Сынаа, аар артынчактыг эзерлиг адын кымның-даа дузасы чокка, ша-даа четпес эзертей шааптар, эрестии оолдардан дудак чок. Ачазы Доңмит ирейниң Чүгүрүк-Каразын Тестин ховуларынга күзүргелдерге болгаш байырлалдарга эрттир мунуп турганын хөөрөп орда, ындыг оол кайда боор.

Фронтче кирериниң мурнуу чарында хадылыг эзим иштинге полк доктаай берген чүве. Улуг сержант Севил эки турачы кыстарны чыскаап алгаш:

— Бис ам удавас дайын-биле таваржыр-дыр бис. Эрес-дидим болуңар. Кортук болгаш девидеп, дүвүрээр чорук айыылдыг...

Олар кижиниң бүрүзү-ле автоматтарлыг, 2-2 дозу октаан холаларын, мурнун дургаар 2-2 гранаталарны катая куржаныпкан, эмчинин крестиг сумкаларын эгиней астыпкан. Дайын-биле сегиржип алырынга белен турлар. Ол-ла бурунгаарлап турда,

солагай талазында 20 метр хире черден улуг лейтенант Саттың балыглары бергенин сержант Севил эскерип кааш, олче кончук дүргөн союп чорупкан. Дайзынның снайпериниң огу Севилдин бөргүн үш өттүр дегеш, ооң бажының дүгүн кыргый апарган. Ийи ок фуфайказының чарын кырындан эътке четпейн, ора шаап чоруй барган. Суурже чоокшулаан тудум-на дайзыннарның автоматтарының, пулеметтарының, снайперлериниң атканы чаашкын дег сыгырып турар октары улам киткээн.

Ровно хоорайның чанында көдээ суурга камгаланган дайзыннарга удур тулчул тура, сержант Севил дайзыннарның аразынче гранаталарын улай-улай октавышаан, автомады-биле көжээлени берген турган ланчы боолуг дайзыннарны адып турда, эр шинчизи кире бээр — деп, гвардейжи дайынчы Иргит Очур-оол сактып чугаалаан.

Тулчуушкун дооступ, дайзыннар дүжүп бергениниң соонда Байлак, Бичен, Сынаа, Амаа, Севил, Часкал, Дарья болгаш өскелерниң-даа арыннарын

мазынга бижиттинген материалдарым колдуунда Тываның эки турачылары-биле холбашкан. Оларның аттарын уттур аргам чок.

Барвуужап Иргит Мадай уруу Ол 1924 чылда Эрзинниң Сөөлчерге төрүттүнген. Кызылдың каттышкан школазынга башкылар белеткээр курс дооскаш, Бай-Хаак ортумак школазынга башкылаан. Дайын чылдарының эгезинде Кызылдың каттышкан школазынга башкылап тургаш, санинструкторлар курстарын дооскан. Дөрткү взводтуң сани-

көрнүп келирге Салчак Даңзын-оол бооп-тур. Амыр-менди солуккаш, ооң чанынга балыгланган орус солдатты улай айтырган.

— Ооң-биле госпитальга кады чыттывыс. Езулуг маадыр солдат болган. Адын Иван Кузин дээр. Ол Киров хоорай чурттуг. Адресин шыгжап чор мен — деп харыылаан. Ооң соонда олар журашпайн барган...

САРЫГЛАР ЧАСКАЛ

— 1924 чылда «базарга көк, эдерге хек» деп чоннуң чугаалажыры Хөндергейниң Кызыл-Хадынга төрүттүнген. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле база ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Тайбың үеде Сарыглар Допуева Часкал Чадаана хоорайга белеткел конторазынга ажилдап чораан. Ол 1977 чылда аарааш мөчээл.

«Кижиниң төөгүлүг, аът чоруктуг» деп тыва кижилер чугаалажыры. Часкалдың ачазы Сарыглар Допуй Тываның сүзүк шерин-биле манчы-кыдат хаанның эжелекчилеринге удур 1912 чылда Моолга Хомду дайынынга киржип чораан. Дайынчының уруу Часкал, күдээзи Кошкар-оол тыва эки турачы дайынчылар болу берген.

1943 чылда күскээр Револютуг Шеригде албан эрттирип турар ашаа Кошкар-оолдан чагаа келген. «Ада-чурттуң Улуг дайыныңче чоруур»... Часкал шиитпирли-биле боданыпкан. «Дайын шөлүңге ооң-биле кады чоруур мен»...

Уруу, күдээзи дайын шөлүңче чоруур дээниң дыңнап кааш, кырганнарның аастары ажиттынып калган. Часкал эрес болгаш алыс угаангыр өзүп келген.

Кара-Сал Кошкар-оол биле Сарыглар Часкал аныяк өгбүле Бүрзеккейниң взводунга өөредилгени болгаш кадыгберге походтарны шыдамыккай эртип чорааш, Украин ССР-ниң Ровно облазының девискээринге чедип келгеннер. Бирги болгаш дөрткү эскадроннарның дайынчыларынга немецтер калчаалы-биле удур халдап келген. Кошкар-оол болгаш ооң пулеметчу өөрү «максимнеринден» узун адышкынарны үзүк чок бергилептерге, немецтер баш көдүрер харык чок апарган. Санитар кижиниң хүлээлгези — дайынчыларны хайгаараар, кайда дайынчы балыглатканын эскерер ужурулуг. Ровнога кудумчу дайыны чоруп турда, «Доку Салчак өлүрткен» деп коргунчук үн дыңналган. Часкал ооң чанынга союп чедип келген. Аңаа кандыг-даа дуза херек чогу билзе-даа, ок өде берген чүрээниң балыын шарып каан. Өлүрткен немецтерни баштай көргөш, Часкал дыка ческинген. Дараазында тоовас апарган, харын-даа сапогу-биле тепкилелер апарган.

Часкал биле Кошкар-оол оңуга чөленип алгаш, удумзурап органныр.

— Фрицти кашты чок кылдың, Кошкар? — деп, Часкал айтырган.

— Ону санаар харык кайда боор. Чүү-даа болза өртөк четкен боор — дээш, Кошкар-оол ону бодунче чыра куспактап алган. Даң чаа-ла агарып келгенде, дайзыннар кара херзэн эгелей берген. Кошкар-оол пулемедун сөөртүп алгаш маңнап бар чыткаш, ийлени берген. Ол амызындан ынчаар чарылган. Часкал маңнап келген. Байыр Часкалдың, чыт — дээш, черже ужур шелипкеш, ооң пулемедун сөөртүп эккел дээш, эжин чүктөпкеш, маңнап чорупкан. Часкал пулемедун сөөрткөш, Байырның соондан маңнапкан...

Лидия ИРГИТ.

(Уланчылыг).

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЭКИ ТУРАЧЫ ТЫВА КЫСТАР

75
ТИИЛЕГЕ!
1945 - 2020

Ол коргунчук оттуң ортузунга аары-биле балыгланган сержант Майын-Тарааның балыын Дарья шарып, эмчиниң баштайгы дүргөн дузасын чедирбишаан, дайзыннар-биле ол минутада сыныш чок аткылажып турган.

Баштайгы тулчуушкун эрткен соонда, гвардияның улуг лейтенанты эш Бүрзеккей: — Бистиң дайынчывыс Часкалдың капшагай болгаш адынгырын, мөге-шыраан, эрезин дыкала магададым, кайгамчык-ла эрес кыс чүве-дир. Ол адып турда, автомадының оду шуут-ла бурулаар. Часкал дээрге автомады-биле дайзыннарны баш көдүрер арга чок кылдыр, сындыр атпышаан, бодунуң взводунуң бурунгаарлаар чоруун чедишкенин хандырган — деп чугаалаан.

Бистиң кыстарывыс дайзыннарны чүгле автомат-биле кыргый адып турган эвес, мырыңай камгалалда дайзыннарны граната-биле узуткап турган. Ылаңгыя Сынаа, Байлак олар коргуш чок эрес-дидим маадырлыг чоруун Деражно суурну хостаары дээш демиселге көргүскеннер.

Галина Сынаа дээрге мырыңай дайзыннарның аразынче кире бергеш, бөлүк фашистерни автомады-биле кыргый тударга, олар оңаар-дескээр барып дүжүп турган. Дайынчы эш Амаа бөлүк дайзыннарның аразынче гранатазын октаарга, оларның дыка хөйү узуткаттыган.

Роза Бичен немец солдатка кинжал чыдазы-биле фуфайказын ора шаптырза-даа, ол немецке мурнатпайн, ону автомады-биле чок кылып, аваангыр, шимченгир чоруун көргүскен. Ол-ла камгалалды чаза шаап тургаш, Дарья дайзыннарның чик пулемедунуң от точказын граната-биле хүл-ыйба кылдыр берипкен.

көөрүмге ыш сиңген кара доврак, оларның чүгле карактары кылаңажыр.

Ровнонуң кудумчу тулчуушкуну болуп турда, дыка хөй бөлүк дайзыннарга таваржы берген бис. Орта бистиң дайынчывыс Байлак дээрге ийи будун кылаштаан дег чаза басып туруп алган автомады-биле дайзыннарны кыргый тудупкан тур. «Чыт!» деп дужаарымга-даа тооваан. Ол аңаа дыка хөй бөлүк дайзыннарны чок кылган. Байлактың ол маадыр чоруунуң дугайында дыңнааш, ефрейтор Сослукай бодунуң дайынчы херээжен эжиниң маадырлыгына чоргаарланып мынча дээн:

— Бистиң маадырлыг кызывыс, дайзыннарны чежени хыдып кааптың че?! Сээң маадырлыг чоруун дээш четтирдим!

Байлак тура: — Ол дээрге ам-даа эвээш-тир. Оон-даа артык маадырлыг херектер кылыр ужурулуг мен — дээш каттырып каан.

Фронтчулар колдуунда дайын дугайында сактыр хөңнү чок. Сагыш-сеткили караңгылап, дайын шөлүңге чидирген эш-өөрү карактарыңа көстүп келир. «Дайын дээрге дайын-дыр. Ол экранда ойнап каан кино эвестир» — деп улуг тынар. Ажык фронтуга чаалажып турган херээжен маадырлар хөй-даа бол, ол санныг. Тываның эки турачы кыстары дээрге немец эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга эрес-маадырлыгы-биле өлгөн командирлерин болгаш солдат эштерин боттарының чүректеринде кезээ мөңгөде кадагалап арткан.

Тыва радиого ажилдап тургаш: «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп эге-биле хөй-ле фронтчуларның үнүн тыва радионуң алдын фондузунда чыып бижээ мен. Дайын те-

тар инструктору болуп, Ровнодан Дубно чедир тулчуушкуннарга балыглаткан дайынчыларга болгаш командирлерге эмчиниң баштайгы дузаламчызын эрес-шудургу чедирген. Дайын шөлүндөн аарып чанып келгеш, 1944 чылдың күзүндө Самгалдайга мөчээл. Ол эрес-маадырлыг чоруктары дээш «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле база ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

КЫРГЫС НОРЖУН

— 1923 чылда Чаа-ХөлдүнҮрбун кашпалыга төрүттүнген. Өгбүле документ-езугаар Суукай Норжун Балчыр-ооловна дээр. Ол Ровно облазының хоорай-суурларын хостаарына бодунуң эрес-дидимин чаңгыс эвес удаа көргүскен. Чеже катап улуг от адаандан балыглаткан кижилерни үндүр тыртпаан дээр. Сурми-чиге болган мындыг таварылганы ол утпас. Орай кезээ аар балыгланган Даңзын-оолдун үзе аттырган будун шарып чыткан. Ол аразында ырак эвесте бир-ле кижиниң човууру дыңналган. Сен маңаа чыт дээш, Норжун маңнап чорупкан. Ол аразында имир дүшкен. Үпчү боду хан шылба орус солдат чыткан. Норжуну бодунче имнээш, салаазы-биле ооң боозунче айыткаш, бодунуң чүрээниң дужунче айыткан. «Мени өлүр боолават»... Очулга чокка билип каан. Хачызы-биле хевин чара кескеш, автомат октары үттеп каапкан херзэн шарып турда, ооң карааның чажы солдаттың чанагаш херзэнче саалады агып турган...

Орус солдаттың болгаш Даңзын-оолдун-даа оон ыңайгы салым-чолун ол дыңнаваан. 1955 чылда хоорайның базарына кылыштап чорда, ооң быктыңче бир кижини ыяш-биле оожум идипкен.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР-ның Чазаның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда бижээн.

(Уланчызы. Эгези № №40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48 (19387) "Шында").

Үжеп көргөн, чүү-даа чок куруг боттары, Топчуңну Чадаананың кара-бажыңдан үндүргөш, дээрбечилер боттарынга кадып алгаш турда, дээрбечилерниң өске киржикчилери-биле Чыргакы-Аксының өртээлиниң улаачыларын ооң эридеп, айттарын былаап ап, Барыындан Чадаанаже бадырган чарылганы база эттеп-эридеп, айт-хөлүн былаап ап турганын мурнунда-ла дыңнаан улус болгай бис. Дакпай дээрге шаанда мени мырыңай өлүрүп каг часкан кулугур болгай. Ынчаарда шала күскээр "Улуг думма" дээр кончуг халаптыг аарыг турган, ол думаадан черле дыка хөй кижилер өлгөн. Мен база оон аарааш, аас-кежи таварышкыш, дириг артып калган болгаш, арган-дорганым-даа, шаг-шинээм чогу-даа кончуг. Ам канчаар, аалда туруп шимчээр харыктыг кижилер чок болган ужурунда, чээргеннээр дээш, шөлде буга унунда аалымдан арыгже кирип бар чорумда, кончуг ириң дег семис, чыраа сарыг айт мунуп алган кижилер алдыртан өрү бо хап келди. Меңээ хап келгеш, айт кырынга тура-ла, ыт-дааш-даа чок, өрүглүг кымчызы-биле багай хирлиг хөйлеңим өттүр карак-кулак чок бо-ла тутсу берди-ле. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, думчукка тулганда бызаа сугжу чүве дээн, ол-ла багай шагжок бодум хорадааш, чым-сырт-ла кыны берип тур мен. Кончуг үүрмек даштыг сайга таваржы берип-тир мен.

Че харын, согар болзуңза соп каг, менде чүү боор дээш, черден даш алгаш удур анны бээримге, мени кыжырып, кургаг каткызын

тадыгайндыр каттырыпкыш, хая-даа көрүнмейн дезипкен чүве болгай. Ам кулугурну көрүп турарымга, үгүден корткаш, хоруй берген кодан ышкыш, чүгле ийи караа кылаңнаар, дөрт мөчүзү сырая көжүгө берген, арны ак тос дег апарган бистиң мурнувуста сириңейинип тур ийин моң. Ол-ла дораан холдарын артынга кылдыр баглар-биле хүлүгүлөп алгаш, өгнүң иштин үжеп, чиндип кириптивис.

лээр быстанныг, чаңгыс адар узун боолар, а бирээзи элээн хөй октуг алды адар япон боо дээр ланчы хевирлиг ыңдыг боо болду. Ооң мурнунда шагда-ла ыңдыг хуртун бооларны хавырып алгаш барган турган чүве болгай. Ол кончуг дайзыннарның черле кажар болгаш, чажырып алгаш, бооларны революстуг езу-чурумга удур демиселге хергелээри-биле белеткеп алганы ам черле илдең. Езутунуң бодунуң өөн үжээрге, куруг болду. Ам шуптузун бир өгө чыып алгаш, "Өөрүңер кымнарыл, олар ам кайдал?" — деп айтырдым.

— Бис чүнү-даа билбес, мын-

выс бо ийин — деп, Езуту чагырыкчы мегелеп харылай-дыр. Бистиң аравыска Ак чурттуг, назыны дөртөн хар ажа берген, боду арай чолдаксымаар, үжүк-бижик-даа билбес кончуг эрестиг Тенек-Авыда дээр ашак бар чүве. Күжүр эр черле дөзөр эвес, чолдак семизин ушта тырткаш: "Чүгө мегелеп олурар сен, сен ашак, чүвениң шынын чугаалаар ужурулуг, таптыг өчү сен, дээрбечилер сеңээ кандыг айтышкын бержик, бир эвес таптыг өчүвес болзуңарза, окта болбас эвеспе, мону көрүп тур сен бе?" — дээш, багай, чолдак селемезин Езуту же угландыр көдүрө сунду. Ынчаарга, дем чагырыкчывыстың бажы

дызы бир кончуг иртти өзээш, Топчуңнуң өөндө эддин, ханын дүлүп, белеткээн турлар.

Ээлчежи тургаш, чемненип алдым. Оон Езутунуң өөнүң ыяжын, кидистерин, дөжек-ширтээ-биле каттай-хаара шарыларга чүдүрүп алгаш, өгнүң ишти херекселдерин алдым. Ийи өгнүң иштин чаңгыс өгө кирип алыңар дээш, Езуту, Топчуң, Докпайны шарыларга олуртуп алгаш, кожуунче бадырып келди-вис. Аңаа эккелгеш, байысаарга, база-ла демги-ле хевээр, чаңгыс-даа чүве сөглөвес мындыг болду. Ам эртенге чедир таптыг боданып алыңар дээш, аппарып олуртуп каан.

Ынчаарда Алдын-Булакка чедер берген шериглерниң даргазы Шекпээр чурттуг Самбы турган.

Эртенінде демги Самбы Чамзы Камбы биле Топчуңну шериглер чоруткаш, келди-рип алгаш, даштын херим чанынга айтырып эгеледивис: "Дээрбечилерниң саны чечел, оларны кымнар баштааныл, башкы?" — деп, арай кыжырып айтырды.

Чамзы Камбыны көрүп турарымга, ийи караа ириңнели берген, арны кырган бөрү арны-ла, хөлүгүр көк чүве, багай курзук диштерин ызырттынып, эриннери бир талазынче тыртыя берген олуртуп-олуртуп, билбес мен деп кагды. Оон-даа өске элээн айтырыглар салырывыска, черле чаңгыс-даа чүве сөглөведи ол.

Чамзы Камбы дээрге Шемиге турган бөлүк дээрбечилерге келгеш, оларны алгап, йөрээп, дожуур хурум кылып, шо-төлге салып турганын билип алган улус болгай бис. Ынчангаш: "Дээрбечилерниң салым-чолунуң дугайында шо-төлге салып, дожуур хурум кылып турган болгай силер, кандыг болду ынчаш" — деп, айтырдым.

Саяна МОНГУШ белеткээн. (Уланчылыг).

АРЕВЭГЕ КИРГЕНИМ

Адактың сөөлүндө өгнүң кедээр дөжээниң ширтектерин аңдара тыртытарывыска, үш боону ооң аразынга чажырып алгаш олурган-дыр ийин. Оларның ийизи мөңгүн-биле каастап каан шаандагы шагның байлар эди-

даа Чадаанадан келген хевээр корткаш, аш-чем-даа орта боостаже ашпас, аал-оранга-даа олуртунмастаан. Ынчангаш анаа-ла арга-ыяш ишти чажыт черлерге чортуксаазы келир боорга, мынчап чоруп турганы-

халайып бады баарды, чүве ыт-таар хары чок. Топчуңну-даа, Докпайны-даа айтырган өчүк чаңгыс, билер чүвевис чок дээр бо-ла болду. Ынчап турувуста, хун биче дүш чедер чедер берди.

Оларны байысаап турувуста, ол аразында кончуг эрлерин чам-

КЫЗЫЛ МОНЧАР

Кызыл деп сөс дыңнаанымда,
Кыпкан оттар чуруттунар.
Кызыл Шөлде Кремльдин
Кызыл сылдызы чайнап келир.

Кыйыында ол Мөңгө оттуң
Кызыл дылы чалбышталыр.
Кызыл ханын төгө-төгө
Кызылдар-даа тулчул чораан...

Кызыл хоорай, кызыл-булуң,
Кызыл өг-даа, кызыл кош-даа
Кырлар ажыр төөгүдө...
Кызыл сылдыс чайнап келир.

Октябрат чораан үем
Орнун солуп, пионер келген.
Кызыл мончар баглап бээрге,
Кымдан артык өөрүп чордум.

Даңгыракты чылдар өттүр
Даады сактып, сагып чор мен.

"Кезээде-ле белен мен!" — деп,
Келир өйжө чүткүп чор мен...

Кызыл мончар амдыгаа дээр
Хыл мойнумну каастап чоруур.
Чырыктылыг эрткен өйнүң
Чылыын шыгжап,
хойлап чор мен.

Кызыл мончар багланьпкан
Кызыл хаяа манап артым...
"Комсомолга хүлээр бис!" дээн...
Хоозурал чуртту чипкен...

Иезин манаан бызаа ышкыш
Ийлей берген тояап чор мен.
Галстугум тук бооп чорда,
Кайын мен-даа ажырап мен...

Меңги ООРЖАК,
19.05.2019

Май 19 — пионерлер хүнүңгө

КЫЗЫЛ ГАЛСТУКТУГ ЧОРААНЫМ

Мен ортумак класстарга Юрий Гагарин аттыг отрядка өөренип турган мен. Школаның дружиназының адын Василий Чапаев дээр. Пионержи кижилер эки өөренир, сагылга-чурум-нуг болур, кызыл өңнүг үш-булуңчук галстукту эки эдилээр, өөренирде-ле, баглап алыр дээш-ле, ынчан үе дыка харысалгалыг, негелделиг чүве.

Школавыска Василий Чапаев аттыг дружинаны вожатый башкы Зоя Лопсан удуртуп турган. Бо башкының шыңгызы-даа кончуг, отряд даргаларын үргүлчү чыыр, чыыштар эрттирер, чыл санында май 19-туң хүнү келирге, пионержи отрядтар аразынга «одаг» кыпсыр, солун оюннар база эртер турган. Пионерлерниң бо байырлалын эрттирер дээш, баш бурунгаар белеткенир, одаг кыпсыр ыяшты шупту отрядтар чыыр, долгандыр даштарны салгаш, агартыр чугайлаар дээш, вожатый башкының башкарып эрттирери солун, утундурбас турган. Василий Чапаев, Юрий Гагарин... деп кымнарыл ол, пионержилер мону албан билген

Саяна Монгуштуң чуруу.

турар дээш-ле, өөредип-ле турар чүве чораан.

Оксана ТУЛУШ,
Кызыл хоорай.

Делегейниң музейлер хүнү

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАН-МААДЫР АТТЫГ НАЦИОНАЛ МУЗЕЙИНИҢ КЫСКА ТӨӨГҮЗҮ

1929 чылдың май 13-те Тываның улустуң хувискаалчы партиясының Төп Хораазының политбюро хуралы болган. Тыва Чазактың кежигүннери биле ССРЭ-ниң элчин чериниң ажилдакчылары аңаа олурушкаш, тыва чоннуң чурт-шинчилел музейин тургузар дугайында шиитпирлээн.

Тыва музейниң баштайгы директорунга Владимир Петрович Ермолаевти (1892-1982 чч.) томуйлаан. Ол фотограф мергежилдиг болгаш Тываның бойдус чурумалын, чоннуң амыдырал-чуртталгазын, ажил-агыйын, күрүне болгаш ниитилел амыдыралының аңгы-аңгы болушкуннарын чурукка тырттырып турган.

Тыва Арат Республиканың күрүне музейин албан ёзуу биле 1930 чылдың август айда ажиткан. «Бойдус», «Хувискаал мурнунда төөгүзү», «Хувискаалчы Тыва» деп үш аңгы килдисти

тургускан.

1942 чылдың март 26-да ТАР-ның музейинге «Алдан-Маадыр» деп атты тывыскан.

1956 чылда Бүгү Россия чергелиг конкурска Тыва областың музейи экспозицияларының тергини эки утка-шынары дээш 1-ги чергениң диплому-биле шаңнаткан.

1971-1972 чылдарда Аржаан (Улуг-Хорум) базырыктарын казып, шинчилелдерни кылганы тыва эртемниң кол болуушкуну болган. Базырыктан казып тылкан бүгү эдилелдерниң реставрациязын Ленинград хоорайга кылгаш, Тываның музейинге дамчыдып берген. «Аржаан базыры» деп аңгы делгелгени ажиткан.

1993 чылда «Алдан-Маадыр» музейиниң киржилгези-биле хамнаашкын шинчилелчилеринге болгаш хам чаяанныгларга бирги тыва-американ эртем-практиктиг семинарны эрттирген. АКШ, Финляндия, Австрияның төлээлери база сонугурап киришкен. Семинарның ачызында музейни хам чүдүлгениң коллекци-

язы даштыкы чурттарже чалаан. 1997-1999 чылдарда Бельгияның — Антверпен, Австрияның — Вена болгаш Германияның Бремен хоорайының музейинге делгеп көргүскен.

1994 чылда Россияның бирги Президентизи Борис Ельцин музейге аалдап чедип келгеш: «Чоннуң культурулуг өнчүзүн камнап арттылары — музейниң бедик хүлээлгези» — деп чугаа-

лаан.

2008 чыл Алдан-Маадыр музейиниң үш каът чаа өргэже көжүп киргени-биле онзагай болган. Чүге дизе республиканың музей ажил-херээ хөгжүлдениң чаа чадазынче шилчээн. Аржаан-2 базырыкты казып турда тывылган «Тываның Хааннар шынаазы» деп ат-биле сурагжаан скиф үезиниң алдын эдилелдерин музейге эгидип берген.

2010 чылда музейниң үрүтүнелдиг ажил-ижин «Тыва Республиканың культуразының тергини албан чери» деп чарлап үнелээн. 2011 чылда регионнар аразында болган «Чылдың музейи. Мурнуу Сибирь» конкурска Тываның Национал музейи тиилеп үнгеш, Гран-при шаңналды чаалап алган.

2013 чылда «Россияның культуразының кол албан черлериниң» даңзынче ТР-ниң Национал музейин кириген.

«Алдан-Маадыр аттыг национал музей 85 чылдар дургузунда культура чырыдышкынның бөдүүн албан черинден хөй хүлээлгелиг институт апарган. Тываның чоннарының төөгү-культуразының өнчүзүн кадаглап шыгаар, өөренир болгаш суртаалдаар, өзүп олурар салгалдарны кижизидер, салгалдар аразында төлөптүг харылзааны дамчыдып уламчылаар талазы-биле ниитилелге улуг уjur-дузалыг ажилдарны ол күүседип чоруур.

Тыва Национал музей белеткээн.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

Хомду шивээзиниң хостакчыларының 100 чыл оюнда (2012ч.) Тываның эртемденнери, Тыва төптүн ажилдакчылары, эки турачыларның ажи-төлү-биле өгбелерниң аттарын мөңгөжидер улуг үүлө-херекти шимчеткенин билер бис: чер чуртунда оларның аттарын кудумчуларда адап, мемориал самбыраларны, херек тураскаалдарны сиилбээн. Мырыңай найысылалывыстың мурнуу талазында чаарттыгган аллеяда комплекстиг тураскаалдың тудуу эгелээни өөрүнчүг.

Хомду дайынының база ооң киржикчилериниң аттарының даңзызын 1956 чылда-ла Ю.Л.Аранчин чыгган турган. Ону «Улуг-Хем» сеткүүлүнде (1991ч. №4, 1992ч. №1, 1994ч. №1), «Шиитпирлиг базым» деп төөгүлүг очеркте база «Тываның төөгүзүндө» (т.II арын 95) бижээн. Бо ийги томда кырган-ачам — Амырдаа Чоодунуң ады бар. Ол ышкаш Кара-Күске Чоодунуң «За что сражались тувинцы в Монголии?» деп номнуң 52 арында «Амырдаа Чооду» деп эгеде база бижээн. Бо бүгүнү номчааш, төөгүнүң дидим маадырларының дугайында сонугурагалым улгадып, бо талазы-биле чаңгыс-даа материал эрттирбейн, солун-сеткүүлден номчуур, хайгаараар апарган мен.

Бистиң өг-бүлениң библиотекказында О.О.Полаттың «Тыва төөгүзүндө чурумалдар (1914-1984чч.)» деп ном бар. Ооң автору Оюн Оюнович эрткен чүс чылдың дүшкүүлүг үезинден нарын салым-чолду бодунуң амыдыралы-биле чүктөп эрткен, улуг өгбө. О. Полат 12 харлыындан-на амбын-ноян Содунам-Балчырның хөй малын кадарып, хөлечик чораанын маңаа демдеглээр-ге билдингир. Ол 1906 чылдың ноябрь 10-да, Самагалдай деп черге төрүттүнгеш, 1992 чылда 86 харлыында мөчээн. 1936, 1938 чылдарда «ТАР-ның Ордени (ийи дакпыр), 1944 чылда

«Хүндүткелдин демдээ» орден-биле шаңнаткан. «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» база «Ада-чурттуң дайынының 1941-1945чч. медальдарның эдилекчизи.

«Тыва төөгүзүндө чурумалдар» (1914-1994чч.) деп номну 1960 чылдан эгелеп, 20 чыл дургузунда О.О.Полат бижээш, оглунга арттырган. Ооң хол-биле бижээн ажилын Тывада сураглыг кижилерниң бирээзи экономика эртемнериниң кандидаты, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан Дозур-оол Лайзапович Тиинмей редакторлааш, 2014 чылда чырыкче үндүрген.

Бо теманы шинчилеп турар эртемденнер, эки турачыларның ажи-төлү ооң бижээн факты-барымдааларындан бир чаа чүүлду билип алыр чадавас дээш, «Тыва төөгүзүндө чурумалдар» (1914-1984чч.)» деп номдан «Кобду дайынының кудуруу» деп эгени номчукчуларга бараалгаттым.

Кобду дайынынга амбын кожуундан киржир шериглерни Самагалдай хүрээзинге чыып, бүгү-ле эргежок чугула чүүлдер-биле чепсеглеп, белеткеп турган. Амбын кожуунуң 329 шериин Оюннарның Санаа-мээрэң болгаш Мылдык чагырыкчы баштадыр 1912 чылдың июль 16-да Кобдуге үдээн.

Ол шериглер Моолдун Арбын-Баяды хүрээзинге чеде бергеш, 22 кыдатты тудуп алган. Оон Кобдуга чеде бээрге, Тываның ба-

рыын кожууннарындан 300 шериг база чеде берген болган. Ынчангаш Кобду дайынынга киришкен тыва шериглерниң ниити саны 600 ажыг бооп турар. Барыын кожууннарының шериглери Имажап-Белек чагырыкчы, Айыжы-хүндү болгаш Лопсаң-Сорукту дээрзи командылап чораан. Моол болгаш тыва шериглер Кобду шивээзин бүзүлөп алгаш турда, Синьцзяндан Лован деп торгут дүжүметтин шерии Кобду шивээзинде бүзүлөткен кыдаттарга дузалажыры-биле кел чоруур деп медээ келген. Моол, тыва шериглер аңаа удур белеткел кылып турда, олар келбээн.

Моол, тыва шеригниң командыларының аразынга Жалхан-еген болгаш Чаа-Лама деп ламалар турган, олар шо каап көргөш, Кобду шивээзинче баштай тыва шериглер халдап кирер болза эки-дир дээн. Ол езугаар, амбын кожуунуң шериинден Оюн Монгул-оол, Оюн Кара-Халый, Оюн Ужар-оол, Иргит Сарыг-Ензак оларны шивээниң бир талазынче, Хемчик кожууннарының шериглеринден Лопсан-Сорукту Чайзаң баштаан беш кижини өске талазынче ыдып, шивээниң ханазын чара тепсири-биле шоодайларда дарылар чүктеткилээш, чоруткан.

Амбын кожуунуң кижилери шивээниң хана адаан каскаш, олче дарыларын уруп, ону быдалары-биле оттук шаптарга, кыдат таңыыл эскерип кааш, боолап эгелээн. Монгул-оол моорадыр балыгланган, Ужар-оол — ужазын чара, а Иргит Сарыг-Ензак — кегезин үзе аттырганнар. Даалганы күүседир аргажок апарган. Ол үеде Хемчик кожууннарының шериинден чоруткан кижилер шивээниң ханазын буза тепсикеш, халдап эгелээн. Дүш соонда кыдат шериг шыдаш-

пайн барган: оларның баштыңы Хевэй-амбын баштаан, ак тугун тудуп алгаш, «силерге шавылар» боор бис дээш, дүжүп бергеннер. Ынчангаш Кобду дайыны 1912 чылдың август 9-та дооступ, төөгүгө арткан.

Ук тулчуушкунга киришкен чамдык тывалар чактыр боолар-биле дайылдашкаш, кыдат боолар-биле чепсегленген моол шериглерден дудак чок чаалажып, маадырлыг чоруун көргүскен. Дайын соонда хынап көөрге, оларның хөй чактырларының ыяш кезектери чарлып калган, чүгле демир уннары артып калган дигир.

Кобду дайынынга чактыр боолар-биле эрес тулушканы дээш, тыва шериглерни кара торгу тук-биле шаңнаан. Шивээ ханазын дары-биле чара тепсир саналды тыпканы база ону боттандырганы дээш, Хемчик кожууннарының шериин баштап чорааннарның бирээзи Монгуш Лопсан-Соруктуга маадыр атты, чагырыкчы деп дүжүмет дужаалды тывыскан. Чактыр боону дүрген адып, шылгараан Донгак Хенче-Карага маадыр атты, чаңгы дужаалды тывыскан. Шивээ ханазын буза тепсиринге киришкени дээш Серен-Дондук, Хетпежи, Бойдаа, Шонакпан, Сумунак сугларга янзы-бүрү чергениң дүжүмет дужаалдарын тывыскалаан болгаш кыдат боолар-биле шаңнаан.

Кобду дайыны моол, тыва шериглерниң тирилелгези-биле доозулган деп медээ келген соонда, чоннуң сагыш-сеткили оожурган, тайга-сыннарже дезип чорутканнар чоорту чанып кээп, тайбың амыдыралды эгелеп турган.

Тыва шериглер Кобду дайынынга шылгарааш, шаңнатканы кара торгу тугун чанып келгеш, тос кожуунуң чагырыкчызы

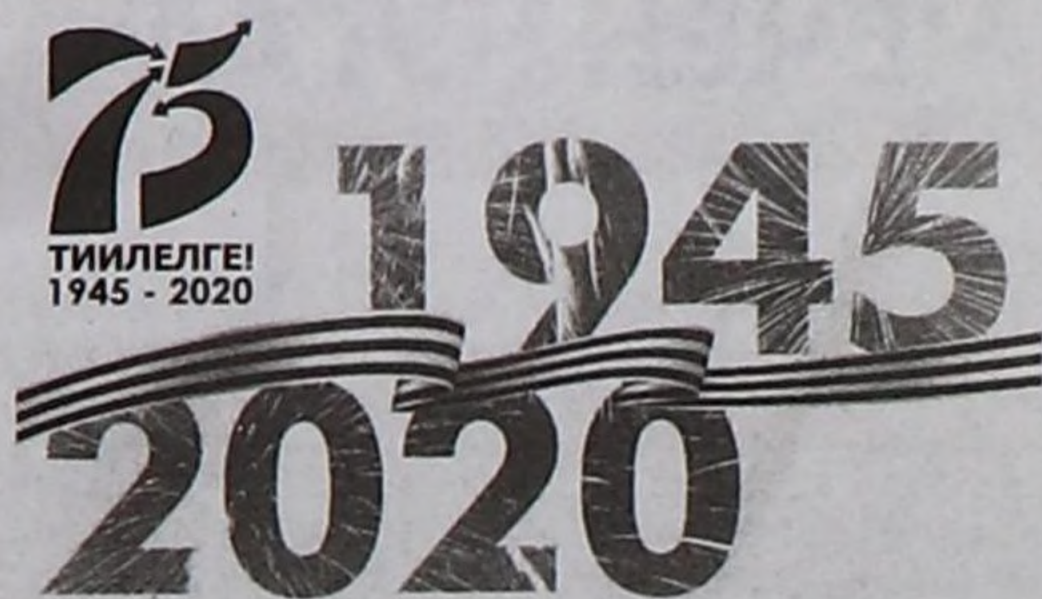
амбын ноян Комбу-Доржуга тураскаал болдуруп, дужаап берген.

Кобду дайыны доозулган соонда Моолдун Сагаан-Дунгей болгаш Курбун-Чингир деп кызыгаар черлеринге камгалал шериглерин тургускан. Тывадан 400 шериг база киришкен. Амбын кожуунуң 200 шерии база Хемчик кожууннарының шериглери каттыжа берген. Моол, тыва камгалал шериглери ол черлерге бир чыл ийи ай болган. Ол аразында аңаа онза болуушкуннар болбаан. Ынчалза-даа дайынчы хайгыылга чораан шериглер кыдат-казак шериглерге таварышкаш, сегиржип алып таварылгалар тургулаан.

Бир катап моол, тыва кезек шериг дайынчы хайгыылга чорда, дайзыннар оларны бүзүлөпкен. Чаза таварааш, ончалажып көөрге, Соян Ондарай туттурган болган. Даартазында хүн хөй шериг келгеш көөрге, Соян Ондарайның туттурганы казак аал көже берген, а тыва шериг оол элээн каш казактарны өлүргөш, боду база өлүрткен чыткан.

Кобду дайынынга киришкеш, чанып келгеннерниң аразында янзы-бүрү дүжүмет дужаал алган кижилер эвээш эвес болган. Чүгле Самагалдайдан безин Хавырыкпай, Сиирең, Баа-Хөө, Санчай болгаш өскелер-даа ыңдыг аттарны алган. Херектиң ужуру чүл дизе, ол кижилер кандыг-даа дужаал алырда, чүгле дайынга шылгарааны-биле алган. Олар чангылап келгенде кожуун черлеринден бижик баарга, ону безин номчуп билбес болгулаарлар. Чүнү бижээн-дир деп, улус айтырарга, «утказын соонда чугаалап бээр мен» дээш, бижикти аптараже суктуруп каар кижилер оларның аразынга эвээш эвес тургулаан.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ белеткээн.

(Төнчүзү. Эгези №48 (19388) "Шында")

Караңгы имир хөлөгөлөп,
Хаяаны чүгө дуулап келди?
Өөрүшкү чүгө дүшкө кирди?
Өлүр хүнүм харап келди...

Концлагерьниң үт бүрүзүндөн өлүмнүн тыныжы кээп турарын, немец-фашистерниң калчаа дерзизин дараазында шүлүк илередип турар:

Хандан-чинден сени дезип чорбазын дээш,
Какпапарны долгандыр-ла салгылап каан.
Хайлыг өлүм — азыг, үттөр бүрүзүндө,
Хаалга, эжик санында-ла — кара шооча.

Күчүтөнниң чарлыктары коргунчуг-дур:
Күштүг болза — бөрттүг бажың кезип октаар.
Аваларны, чаштарны-даа каттай хаара
Аңгы сүрүп, суугуларга өрттедиптер!

Кадыр-берге, күдөр-шыырак эрлерни-даа,
Ханды, чимис ышкаш чараш кыстарны-даа
Аар, кадыг ажилдарга хүннү бадыр
Ашка, чутка чыгап келгеш, узуткап каар!

Чалыг назын хилег ызын дыннаары-даа,
Чараш чүүлдүн тоглай бээрин көөрү-даа,
Коргунчуг аар тоолдан-даа коргунчуг-дур,
Кончуг дүштөн безин артык кончуг-ла-дыр.

Мээн-даа чоруур ээлчээм келир, удавас ийин,
Орук ара таварышкаш, эргелеткен
Оран каазы чечек, үнүш бүрүзү-ле
Мээн харын ырларымны дамчыдып бээр.

Муса Джалиль чеже-даа хоругдалга чытса, каржы-хажа-
гай чорукту муң чок көрзе-даа, фашизмниң оруу муңгаш, ол
дөмөй-ле тиилеттирер деп бодалды шүлүктеринге илередип
чораан:

ДАРЫ-КҮГҮР СЕКПИЛДЕНГЕН, ДӨРТӨН БИРДЕН ДӨРТӨН БЕШ ЧЫЛ...

... Хосталганың хүнү келир, черле келир,
Хоралакчы фашист сойлуку шийиттирер.
Хоор чоннун килең үнү сүрлүг болур,
Коргуш чокка сөглээн сөзүм аңаа катчыр.

Хараалаан, ынчалдыр-ла Муса Джалиль немец фашисттер
өлүмнүн концлагериниң ханаларындан үнмейн барган... Ону
дараазында одурулгар үн чокка-ла бадыткап турар:

ШААЖЫЛАЛ МУРНУНДА СӨС

Шаажылаалдың үе-шагы чедип келди,
Шагдаа бисти сүрүп эккеп, чыскааптылар.
Бужар багай үлгедигни көрбөс дээштиң,
Буруттарже хүн-даа дүргөн чашты берди.

Сырый үнгөн бүрүлдерде шалың суглар
Ава черниң качыгдалдыг чаштары-дыр.
Араатанзыг өлүм көөрүн күзевейн,
Арга-арыг туман-биле дуугаланыпты.

Соогу денди! Ынчалза-даа тавангайдан
Шонуп дегген черим чылыы билдинип тур.
Ием ышкаш сагышсыраан ынак черим
Мени кээрзеп, чылыктырып турары ол.

Ава черим, хөлзевейн көр: кортпайн тур мен,
Хоюг кара довурааңның чылыы аажок,
Шак бо черге ыдык төрзөн чуртум дээштиң,
Шаажылаал — өлүмнү мен хүлээп тур мен...

Муса Джалильдин «Чуртталганың утказы — өлгөн соонда
өлбөс кылдыр чурттаары-дыр» деп чугаалааны шын болган.
Чон ооң адын утпаан, харын-даа мөңгөжиткен. Немец фа-
шистер-даа, өлүмнүн концлагери-даа ооң бойдустан келген
салым-чаяанын, өткүт үнүн, чидиг сөзүн боой тудуп шыда-
ваан, ооң ырын үзүп чадаан. Харын-даа амгы салгалдарга
чедир ооң дыңзыг үнү ам-даа дыңналбышаан, уттундурбаан.

Амыдырал уламчылап турар. Аас-кежиктиг, аяс тайбың
дээрниң адаанда чурттап, амыдырап чор бис. Амгы чырык,
чараш чуртталгавыс дээш дайын-чааны эрткен, ооң аар-
берге, үргүлчүлөдиг эрзэ-хинчээн шыдажып, салгалдарның

келир үези дээш, Ада-чурту, Улуг Тиилелге дээш амы-тынын
харам чокка өргээннерни утпайн бодап чор бис. Кым-даа,
чүү-даа уттундурбаан!

Улуг Тиилелгениң 75 чылынга уткуштур Меңги Ооржактын
бижээни «Өлүмү чок полк» деп чаа шүлүү-биле таныжып
көрзөлиңер:

ӨЛҮМҮ ЧОК ПОЛК

Дөртөн беш чыл майның тозу,
Төөгүнүн арынында.
Эглип келбээн дайынчылар
Эгүүр шагда чүрээвиште.

Олар чаалыг ховуларга
Оттуг-көстүг дидим соруун
Ханы-биле бижип чораан,
Хылыш-биле оюп чораан.

Олар дириг, амдыгаа дээр
Чажыт шериг болуп алган
Чаагай тайбың камгалажып,
Чыскаалыпкан чорулар боор...

«Өлүм чок полк» бүгү чуртту,
Өртөмчөйни шыа ап тур.
Улус-чоннун далайы бооп,
Ужу-кыды көзүлбөй тур.

Сая-сая көрүштер сээ
Салым-чолун төөгүп бээр.
Ыдык чуруу дирилген дөг,
Ынак төлү чоргаар көстүр.

"Өлүм чок полк" чалгыы шапкын —
Өгбөлөрнүн судалы-дыр.
Дириглерден артык дириг,
Тиилелгениң оуру-дур.

2020 чылдың апрель 27
Радион ДОНГАК,
чогаал шинчилекчизи.

ДИИГА КЫРГЫС : «МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМ — МЭЭҢ ХОЛУМДА»

(Уланчызы. Эгези №48 (19387)
"Шында").

— Ынчаарда, бо үеде ышкаш турган
бе?

— Чок, ол үеде таптыг-ла ол чугаалап
турарым, бирээде, 1942-1943 чылдарда
Алдын-Хамарның болгаш Шураштын
оруун ынчаарда кылып, ам төп черден
бистиң кожуунга ону удуртуп, баштап
келген кол кижилар болза, Тыва Арат
Республиканың орук-тудууннун сайыды
Сарыг-Донгак Манга оглу Чымба үргүлчү
кээп ажилдап турган. Бистиң кожууннун
даргазы Таакпан, Нам кожкомунун се-
кретары Конзу-Хаай суг дээш даргалар
болза, ол Алдын-Хамарның ынчаарда ам
Шураштын иштинин оруун кылырынга бот-
тары киржип, мырыңай анаа маңаа хонуп,
күзеп, тус-тус участоктарны суму аайы-би-
ле улустарга үлөп, быжыглап каан турар.
Мен база орта ажилдап, херек кырында
ол кожуун комитетинин бир ажилдакчызы
бооп болгаш ол ынчаарда пропаганда,
агитация килдизинге ажилдап турган
мен. Ындыг улуг ажилга база киришкен,
ону организастаан, ол улуг даргаларның
аразында база үлүг-хуумну кириштирген
ындыг мен. Ынчангаш ол дайын үезиниң
кол-ла айтырында болза ам черле ажил-
агыйның бүгү байдалын дайын байдалын-
че шилчидер ындыг сорулга салдымган.
Бир чылдың күзүнүндө бистиң кожуунга
Төп Комитеттин Чазак чериниң төлээзи
келген, оон улуг хурал болган. Ынчаарда
мен бир дугаар келген кижилар мен. Ол

болза демги ол сураглыг чогаалчывыс
Степан Агбанович Сарыг-оол болган.
Сөөлүндө билип кээримге, ол кижилар фа-
шисттер Германия чүгө халдай берген,
чүнү күзеп турарыл, ону чылча шаварда
чүнү кылырыл, тирилелге кажан болурул,
кым тиилээрил дээн ышкаш ындыг чидиг,
нарын айтырылгарны чонга тодаргай

тайылбырлап, активтин хуралына илет-
кээш, бистерни болза тус-тус сумуларже,
арбаннарже аъткарып үндүргөн.

— Ийе, Кыргыз Надылович, Тыва
Арат Республика турар үеде кончуг
улуг тудугларга, бүдүрүлгө черинге-даа
ажылдап турган-дыр силер. Советтик
Тыва үезинде база-ла удуртуп, ажил-
дап чордуңар бе?

— Мен Совет Эвилелиниң соста-
вынга Тываның киргениниң үезинде Бай-
Тайгага чеде берген мен. База-ла АРЕВЭ
кожкомунун секретарына. Ынчаарда Нам
кожкому бир секретарлык, АРЕВЭ кожкому
база секретарлык, ында ийи дугаар өске
ындыг секретарь, кожуун даргазы, оон
ыңай чаңгыс оралакчылык, аппарат улузу
кончуг бичии турган. Ылаңгыя Бай-Тайга
районунга баргаш, ажилдап турар үемде,
бистиң ол районнун, райкомнун бир
дугаар секретары база Артын деп кижилар.
Кожуун даргазы Дамбар турган, ооң бичии
мурнунда Эрги-Барлыктан Дансурун, ол
дарга аңаа ажилдап турган. Меңээ черле
кажан-даа уттундурбас мындыг кончуг
чугула ол улустун организакчы ажыы чүл
дээр болза, бир талазында, фронтуга ду-
заламчы, ийи талазында болза, планныг
болгаш пландан дашкаар малды коржаага
дугаар, белеткел ажылын организастаар.
Бистиң кол ажылывыс ол. Мен болза кол-
дуунда дуу ол Шуй сумузуңга турган мен.
Ынчаарда ам Шуй сумузуң кончуг-ла
идепкейлиг даргазы турган. Ол кижини
Эренчин дээр, ындыг салдыг, кончуг улуг
назылыг кижилар. Ооң идепкейлии болза,
бодунун мал-маганындан эгелээш чер-
ле арат чонну хөлчөк эвилелдеп ынчап
ажылдаан. Ол кижилар кады ажилдап,
Шуйга 1943 чылдың ийи дугаар чартыныга
чедир, соогуже, диинчеп айттарыныче
орта ажилдаан мен...

Гера БАДЫ-САГААН.
(Уланчылыгы).

ЛИТЕРАТУРЛУГ МӨӨРЕЙ «ЭҢ ЭКИ ЧЕЧЕН ЧУГАА»

«Шын» солунуң 95 чылдаанынга тураскаадып, литературлуг мөөрейни «Шын» солун чарлап тур. Бо мөөрей тыва дылды болгаш литератураны хөгжүдеринге база ол ышкаш чаа аттарны ажыдарынга уjur-дузалыг.

Мөөрейниң негелделери:

- чүгле тыва дыл кырында бижээн материалдарны хүлээр.
- бир звес чогаалды орус дылда бижээн болза, автору боду тыва дылче очулдурга дужаар. Орус дыл кырында бижээн материалдарны редакция очулдурбас.
- чүгле биче проза жанрында бижээн ажилдарны хүлээр.
- ажилдар чоокку чылда бижиттинген, чаа болур уjurлуг.
- бир звес ажилдар эрги болур болза, ооң мурнунда чырыкче үнмээн болур уjurлуг.
- прозаның хемчээли 1400 сөстен ашпас уjurлуг.
- дужаап турар ажилдарга авторнуң намдары болгаш фото-чуруун кожар.

- ажилдарны хол-биле-даа бижээн азы электроннуг-даа хевирге «Литературлуг мөөрей 2020» деп демдеглээш, дужаап болур.

- ажилдарның темазы хостуг.

Редакция мөөрейниң болуп турар үезиниң дургузунда база ооң соонда бодунуң шиит-пирлээни езугаар чогаалдарны азы үзүндүлерни «Шын» солунуң арыннарынга база ол ышкаш «Шын» солунуң социал четкилеринге парлаар эргези бар. Ажилдарны 2020 чылдың август 8-ке чедир хүлээр. Мөөрейниң түңнелдерин август төнчүзүндө үндүрер. Бижимел ажилдарны рецензиевес болгаш дедир эгитпес. Ажилдарны «Шын» солунуң адресинче почта таварыштыр, Красноармейская, бажың 100, 206 дугаар өрзэлге эккеп азы солунуң shyntuva@mail.ru электроннуг почтазынче чорудуп болур.

Шаңналдар:

- «Шын» солунуң саналы-биле эң эки чечен чугаа.
- «Шын» солунуң номчукчуларының саналы-биле эң эки чечен чугаа.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Акция 2020 чылдың 2-ги чартык чылында

457руб

РЕДАКЦИЯ ТАВАРЫШТЫР

400руб

СЕН БАЗА ЧАГЫТТЫРЫП АЛ!

Акцияның хуусавлары: 2020 чылдың май 12-ден 31-ге чедир. Солуну редакция таварыштыр чагыдып алган чагыдыкчыларга өртөз. Тодаргай медээни даразында адреске келгеш, билип ап болур: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, өрзэл 309 база ТР-ниң кожуннарында хей ажилдыг төптеринден (МФЦ).

ДОСТАВКА IRBIS cake

8-905-920-59-53 цех
8-905-920-40-40 кафе

ул. Дружбы, 37а

ИП УМАНОВСКАЯ НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА
ИНН 3161719000/1905

Утерянный аттестат об основном общем образовании серия А № 9186128, выданный в 2000 году школой села Чаа-Холь на имя Ооржак Аяс Бюрековича, считать недействительным.

УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ г.КЫЗЫЛА и респ.Тыва

МАГАЗИН «ВИЛАДА» РАБОТАЕТ В ОНЛАЙН РЕЖИМЕ!

ПО ВОПРОСАМ ЗАКАЗА, ДОСТАВКИ И ВЫДАЧИ ТОВАРА

ЗВОНИТЕ по тел: +7 (923)265-22-55

@fts.vilada

ИП Сулейманов Илгам Ханлар оглы ОГРН 318171900000079

АБАКАНСКИЙ ЖЕЛЕЗОБЕТОННЫЙ ЗАВОД

плиты перекрытия
кольца под септик
блоки фундаментные

сваи
столбы
лотки и другое

Любой железобетон под заказ
г. Абакан, ул. Буденного, 88 Е.

Тел.: 8(3902)29-80-51

8(3902)29-80-52

8(3902)29-80-53

Реклама ООО АЖЗ

«Азия» көдээ ажил-агый рыногунуң 10 дугаар офизиниң «Эзим-Адаа» ветеринарлыг аптеказында чиик өртектиг эмнерни, чаш малга «кургаг сүттү», чудаан малга порошоктарны садып турар.

Эмнерниң бар-чогуң баш бурунгаар айтырып ап болур, телефон дугаары: 8-923-544-9618

Сертификаттыг. ООО «Эзим-Адаа»
ОГРН 1131719000940

Эмчилерни бодаалыңар!!!

Тываның Эмчи палатазының удуртукчузу Росси Күжүгеттин социал четкиде чонга кыйгыры:

«... Ам-даа шыдажып, кайы хамаанчок, херек чокта бажыңардан үнмейн оруп көрүңер, күжүр чаңгыс черчурттуларым!

Аргажок үнер апарза, масканар шын кедип ап көрүңер, чөдүрүп, аспырып турар болзуңарза, бажыңардан шуут үнмөңер, эмчи дузазын манаңар!

Бир дыкпыш черге чөдүрүп турар кижилерге улусче аарыын чыпшырып болур, чүге дизе эгеки чадазында аарыг ботче чыпшына бергени көңүс билдинмес болур.

Грипп аарываан кижилерге чок болгай, бир звес ол ышкаш демдектер тыптып кээр болза, эмчиже долгааны дээр.

Аарыг улус саны көвүдээр болза, аарыг алыспайн барып болур.

Эмчилеривисти бодаалыңар!!!

COVID-19 ТЫВАДА МАЙ 18-ТЕ

Аараан кижилер саны 351 турган.

Сегий берген кижилер — 56.

Чаа аараан кижилер — 52.

Чок болган кижилер — 1

Мөңгүн-Тайга кожун карантинде.

Межегей суур карантинде.

Обсерватор-да 193 кижилер.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10149 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албануң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Номерни парлаткаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 21.05.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.